

یوتوپیا و دیستوپیا در ایران معاصر

Utopia and Dystopia in Contemporary Iran:
A Sociological Perspective on Power Structure,
Movements, and Socio-Political Trends

Mitra Zargar

© Logos Publications 2025

یوتوپیا و دیستوپیا در ایران معاصر

جلد ۱:

نگاهی جامعه‌شناختی
به ساخت قدرت، جنبش‌ها
و جریان‌ات سیاسی-اجتماعی

میترا زرگر

سرشناسه: زرگر، میترا، ۱۳۴۲-

عنوان و نام پدیدآور: یوتوپیا و دیستوپیا در ایران معاصر/ میترا زرگر.

مشخصات نشر: تهران، لوگوس، ۱۴۰۳

مشخصات ظاهری: ج. ۵/۲۱×۵/۱۴ س.م.

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۷۸۲۵-۹۲-۳

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

مندرجات:

ج. ۱. نگاهی جامعه‌شناختی به ساخت قدرت، جنبش‌ها و جریان‌ات سیاسی اجتماعی دو برهه معاصر ایران (۱۳۷۰ - ۱۳۴۰) و (۱۴۰۰ - ۱۳۷۰). ج. ۲. بررسی تطبیقی آثار ادبی در دو برهه تاریخ معاصر ایران

موضوع:

جامعه‌شناسی سیاسی -- ایران -- تاریخ

آرمان‌گرایی

ایران -- تاریخ -- جمهوری اسلامی، ۱۳۵۸-

ایران -- تاریخ -- ۱۳۴۰-۱۳۵۷

ایران -- اوضاع اجتماعی -- ۱۳۴۰-۱۳۷۰

ایران -- اوضاع اجتماعی -- ۱۳۷۰-۱۴۰۰

رده‌بندی کنگره: JA۷۶

رده‌بندی دیویی: ۳۰۶/۲۰۹۵۵

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۹۱۸۴۴۲۱

یوتوپیا و دیستوپیا در ایران معاصر

جلد ۱: نگاهی جامعه‌شناختی به ساخت قدرت، جنبش‌ها و جریان‌ات سیاسی-اجتماعی

میترا زرگر

طراح جلد: سید مهدی حسینی		ویراستار: ع. رهنما
شمارگان: ۳۰۰	شابک دوره: ۹۷۸۶۲۲۷۸۲۵۹۱۶	چاپ اول: ۱۴۰۳
	شابک جلد ۱: ۹۷۸۶۲۲۷۸۲۵۹۲۳	

برای اطلاعات بیشتر کد فوق را اسکن کنید و به وبسایت نشر لوگوس بروید.

قیمت: ۵۹۰۰۰۰ تومان

تمامی حقوق این اثر محفوظ است. تکثیر یا تولید مجدد آن کلاً یا جزئاً، به هر شکل اعم از چاپ، فتوکپی، اسکن، صوت، تصویر یا انتشار الکترونیک بدون اجازه مکتوب از نشر لوگوس ممنوع است.

ایمیل: info@irlogos.com

تماس با مرکز پخش: ۰۹۰۲ ۱۵۴ ۰۰۴۲

فروشگاه برخط لوگوس: www.irlogos.com

تقدیم به پدر بی همتایم که از او قلم به دست گرفتن را آموختم
و به مادر نازنینم که تلاش برای همواره آموختن را به من یاد داد.

و نیز تقدیم به همسر عزیزم
که در این مسیر طولانی، همواره حامی ام بوده و صبورانه در کنارم بوده است.

- سپاس و قدردانی از سه استاد گرانقدری که در دوران دانشجویی و پس از آن، نقشی
کلیدی در شکل‌گیری مسیر فکری و علمی من داشتند:
- دکتر فرهنگ ارشاد برای تمام آنچه از علم، دقت در نگاه و ظرافت‌های فکری به من
آموخت.
 - دکتر سید عبدالحسین نبوی برای تمام پیگیری‌ها و راهنمایی‌های بی‌دریغ و
تشویق به تلاش و تحقیق.
 - دکتر سیف‌الله سیف‌اللهی، برای تمام حمایت‌ها و برای الهام‌بخشی در به‌کارگیری
دیدگاهی تازه.

فهرست

مقدمه.....	۱
بخش یک: یوتوپیا به مثابه یک مفهوم.....	۵
فصل ۱: نیمه نخست قرن بیستم:.....	۱۹
یوتوپیا، از مفهومی نظری به دکترینی برای مبارزه.....	۱۹
فصل ۲: ظهور تعیین کننده یوتوپیانسیسم سوسیالیستی و فاشیستی.....	۳۷
فصل ۳: رشد و رواج بنیادگرایی مذهبی طی دو قرن اخیر.....	۵۷
فصل ۴: زمینه های تاریخی شکل گیری جنبش های بنیادگرایانه.....	۶۱
فصل ۵: ورود به عصری جدید، افول و مرگ یوتوپای قرن بیستمی.....	۶۹
فصل ۶: آغاز فروپاشی نظام های یوتوپیایی قرن بیستمی.....	۹۷
فصل ۷: احیای پوپولیسم به عنوان نیروی تغییر در عصر رسانه ها.....	۱۲۱
بخش دوم: تحولات نظام اقتصادی-اجتماعی ایران؛ مهیا شدن بسترهای ظهور و افول یوتوپیانسیسم.....	۱۴۱
فصل ۸: ساختار و مؤلفه های اقتصاد ایران.....	۱۴۵
فصل ۹: ظهور پارادوکسیکال برخی ویژگی های اقتصاد نئولیبرالیستی در ایران.....	۱۸۹
فصل ۱۰: گفتمان های فرهنگی متناظر با الگوهای مختلف تولید و ساختارهای اقتصادی موجود در ایران.....	۱۹۹
بخش سه: ساختار قدرت سیاسی و احزاب و جریانات سیاسی اپوزیسیون ایران طی دو برهه (۱۳۴۰-۱۳۷۰) و (۱۴۰۰-۱۳۷۰).....	۲۱۵
فصل ۱۱: زمینه های شکل گیری و رواج اندیشه های آرمان خواهانه در ایران.....	۲۲۱
فصل ۱۲: ساختار قدرت سیاسی و جریان ها و سازمان های اپوزیسیون در ایران (۱۳۷۰-۱۳۴۰).....	۲۶۷

فصل ۱۳: ایدئولوژی و جنبش‌های آرمان خواهانه؛ مبانی نظری و ویژگی‌ها	۲۸۱
فصل ۱۴: ساختار قدرت سیاسی، جنبش‌ها و جریان‌ات سیاسی و اجتماعی جدید ۱۴۰۰-	۴۱۳
فهرست منابع	۴۷۵

مقدمه

«ما نسلی را پرورش دادیم که انقلاب کرد و هشت سال تا پای جان از کشورش دفاع نمود. شما از جوانان نسل خودتان چه ساختید؟» جملات فوق را چه آن گونه که مشهور است فرح دیبا بیان کرده باشد، چه هر شخص دیگری، به هر حال، گوینده این کلام به درستی به این نکته اشاره کرده است که روحیات نسل حاضر فاصله زیادی با خلق و خوی آرمان‌گرایانه‌ای دارد که تقریباً از حدود دو دهه پیش از انقلاب ۵۷، در ایران به شکلی جدی رواج یافت و تا سال‌های پایانی نخستین دهه پس از انقلاب نیز تداوم داشت. با این وجود، برخلاف تصور فرح، نه آن نسل آرمان‌خواه دیروزی و نه این نسل غیرآرمان‌خواه و حتی آرمان‌گریز امروزی، هیچ کدام محصولاتی ناشی از عملکرد یا حتی نیات آگاهانه حکومت‌های پیش و پس از انقلاب نبوده‌اند. چه اگر غیر از این بود، نه حکومت پهلوی مایل بود تا نسلی را پرورش دهد که علیه او دست به انقلاب بزند و نه این حکومت اسلامی نسلی را می‌پروراند که روز به روز ارزش‌های انقلابی و آرمان‌خواهانه‌اش فاصله بیشتری بگیرد. بنابراین علت این تفاوت را باید در چیزی به مراتب فراتر از «ساخته» شدن یا «پرورش» یافتن آگاهانه و عامدانه این یا آن نسل و توسط این یا آن حکومت جستجو کرد. چرا که نه حکومت پهلوی، نه حکومت اسلامی و نه اساساً هیچ حکومت دیگری توش و توان ساختن نسلی انقلابی یا غیرانقلابی را ندارد. در این نوشتار، بر آنیم تا نخست با رویکردی تاریخی-جامعه‌شناختی، علل و

عوامل بنیادینی را که چه در سطح جهانی و چه در سطح داخلی، ویژگی‌های نسلی متفاوتی را برای این جامعه رقم زده‌اند، شناسایی کرده و سپس به مقایسه میان نگرش‌های دو گروه نسلی بزرگی بپردازیم که یکی با نقش‌آفرینی‌های قهرمانانه خود در جنبش‌های آرمان‌خواه، بازیگران صحنه انقلاب بودند و دیگری نسلی شد که طی روندی مستمر و بازنشونده، در تلاش برای شناسایی و نمایش هویت خود و نیز اخذ مطالباتی فوری، روزمره و این جهانی می‌باشد. به بیان دیگر، باید گفت که عوامل جهانی در ترکیب با عوامل داخلی پارادایم و الگوی ذهنی را تشکیل می‌دهند که خود را به شکل استیلای گفتمان آرمان‌گرایانه در برهه‌ای و تفوق گفتمان آرمان‌گرایانه در برهه دیگر و نیز در شکل‌گیری دو گروه نسلی متعارض با هم نشان می‌دهند. ما وجوه مختلف این گفتمان‌های آرمان‌گرا و آرمان‌گریز را هم در گفتمان‌های سیاسی و هم در گفتمان‌های روشنفکری و ادبی دو گروه نسلی فوق و دو برهه فوق به وضوح می‌توانیم ببینیم. دو گروه نسلی‌ای که بیش از آنکه بازیگردانان این صحنه‌های سیاسی و اجتماعی و فرهنگی باشند، بازیگران آن بوده‌اند.

وقتی از گروه نسلی سخن به میان می‌آوریم، بی‌تردید، این امر، نه به مفهوم ارجاع به گروه‌های سنی جمعیتی است، بلکه ارجاعی است به آنچه کارل مانهایم از آن به عنوان یک گروه اجتماعی یاد می‌کند. بنابراین، در این نوشتار، مراد از نسل، افرادی که در یک برهه زمانی یا تاریخ مشخص به دنیا می‌آیند نیست، بلکه مراد آن دسته افرادی است که در برهه تاریخی-اجتماعی یکسانی به دنیا آمده‌اند و بنابراین، از نقش متفاوتی در حیات سیاسی و فرهنگی و اجتماعی برخوردار بوده‌اند. بر این اساس، با توجه به موضوع مورد بحث این کتاب، ما با دو گروه نسلی بزرگ، متعلق به دو برهه متفاوت اجتماعی، مواجه هستیم. برهه‌ای که به تقریب از دهه ۴۰ شمسی در ایران آغاز شده و حدوداً تا ابتدای دهه ۷۰ ادامه می‌یابد و برهه دوم، به بازه زمانی مربوط می‌شود که از دهه ۷۰ شمسی آغاز و تاکنون ادامه داشته است. تردیدی نیست که به هیچ روی این امکان وجود ندارد تا تاریخ دقیقی را که تعیین‌کننده مرز بین این دو برهه باشد، تعیین کنیم، اما به هر روی، تحولاتی در نیمه نخست قرن بیستم در عرصه جهانی رخ می‌دهند که در ترکیب با برخی عوامل مهم اقتصادی و سیاسی در داخل ایران، به تدریج پارادایمی را شکل می‌دهند که نتیجه خود را به شکل رشد و رواج

اندیشه‌ها و مبارزات آرمان‌خواهانه در عرصه سیاسی نشان می‌دهند. به همین منوال، از حدوداً دهه ۸۰ قرن بیستم میلادی، وقوع تحولاتی جهانی، ظهور دنیای پسا صنعتی و پسا کمونیسم و جهانی‌سازی، همراه با برخی تحولات داخلی، پارادایم دیگری را رقم می‌زند که برآیند آن شکل‌گیری نگرش‌های جدید و در عین حال متعارض با برهه پیش می‌باشد. در این کتاب برآنیم، ضمن معرفی اجزای تشکیل‌دهنده دو پارادایم فوق، ابتدا تا جایی که حوصله کتاب فرصت می‌دهد، به ریشه‌یابی جریان‌های خارجی و داخلی مؤثر در شکل‌گیری این دو پارادایم پرداخته و سپس به تفصیل، به مقایسه نگرش‌ها و جنبش‌های موجود در هر یک از این دو برهه و میان گروه‌های نسلی این دو برهه بپردازیم.

بخش نخست این کتاب، به بررسی مفهوم آرمان‌گرایی یا یوتوپیانسیسم و نیز انواع جنبش‌ها و انقلابات آرمان‌گرایانه قرن بیستمی اختصاص دارد. اما برای درک بهتر علل و عوامل ظهور و افول این پدیده، در این بخش تا حد ممکن با واکاوی تحولات فناورانه، اقتصادی، سیاسی و فلسفی‌ای که در عرصه جهانی رخ داده، سعی در یافتن ریشه‌های رواج و محبوبیت اندیشه‌های یوتوپیایی [یا آرمان‌گرایانه] در برهه نخست و افول آن در برهه بعد داریم. در این بخش، همچنین به اختصار برخی از مهم‌ترین نمونه‌های تاریخی جنبش‌ها و انقلابات آرمان‌گرای قرن بیستمی را مورد بررسی قرار داده و سپس ضمن بررسی علل و عوامل از دست رفتن اعتبار اندیشه‌های یوتوپیایی، به چگونگی شکل‌گیری برهه‌ای جدید در دنیا و از جمله در جوامعی که وجود جنبش‌ها یا دولت‌های آرمان‌گرا تجربه کردند، می‌پردازیم. در این عصر جدید، در برابر جنبش‌های ایدئولوژیک انقلابی کلاسیک، دنیا با انواع جدیدی از جنبش‌ها و گروه‌های مطالبه‌گری مواجه می‌شود که ماهیتی به شدت متفاوت از جنبش‌ها و گروه‌های مبارز برهه پیش دارند.

در بخش دوم این کتاب، با لحاظ کردن ویژگی‌های ساختاری اقتصاد ایران طی دو برهه فوق و نیز تحولاتی که به ویژه، به واسطه ارتباط با جوامع قدرتمند سرمایه‌داری، برای این جامعه رخ داده، در صدد شناسایی گفتمان‌های سیاسی و فرهنگی نشأت گرفته از تحولات فوق در ایران هستیم. به همین منظور، روند تغییرات در ساختار اقتصاد ایران، از اواخر دوره قاجار تا به امروز و در قالب دوره‌های زمانی تعیین‌کننده،

مورد بررسی قرار گرفته و حتی الامکان به معرفی انواع گفتمان‌های فرهنگی‌ای که طی این سال‌ها در ایران شکل گرفته، می‌پردازیم. اهمیت توجه به این گفتمان‌ها وقتی آشکارتر می‌شود که نقش هر یک از این گفتمان‌ها، در نوع نگرش و جهان‌بینی مبارزان و کنش‌گران دو برهه فوق، مورد توجه قرار گیرند.

بخش سوم این کتاب، به محوری‌ترین مبحث این کتاب اختصاص دارد و در آن به شکلی تفصیلی به بررسی تفاوت‌های بنیادین میان جنبش‌های سیاسی و اجتماعی ایران، طی دو برهه مورد نظر پرداخته می‌شود و باید گفت که در حقیقت دو بخش نخست، به مثابه زیربنای مقدماتی این بخش در نظر گرفته شده‌اند تا به اتکای آنچه از تحولات زیربنایی جهانی و داخلی گفته شد، بتوانیم به فهمی عمیق‌تر از چرایی و چیستی تفاوت در جهان‌بینی‌های دو برهه مورد نظر، دست یابیم. در این بخش، با اتخاذ رویکردی تاریخی-جامعه‌شناختی، به اختصار ویژگی‌های عام دولت در ایران و نیز چگونگی رابطه دولت با مردم، طی یک قرن اخیر پرداخته و سپس به تعیین مختصات مبارزات آرمان‌خواهانه‌ای که حدوداً از دهه ۴۰ شمسی پا به عرصه حیات سیاسی ایران گذاشت، می‌پردازیم. به علاوه، با توجه به اینکه مبارزات و جنبش‌های آرمان‌گرایانه همه بر مبانی ایدئولوژیک استوارند، در این بخش، علاوه بر تشریح اندیشه‌های آرمان‌گرایانه (به طور عام)، به تفصیل، مفهوم ایدئولوژی و ویژگی‌های آن را نیز مورد واکاوی قرار می‌دهیم. در ادامه این بخش، همچنین با اتکا به شناختی که از جریان‌ات آرمان‌خواه و ویژگی‌های آن‌ها پیدا می‌کنیم، مهم‌ترین جریان‌ات و گروه‌های سیاسی ایرانی مربوط به برهه زمانی بین سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۷۰ شمسی را مورد بررسی قرار می‌دهیم تا از نسبت آن‌ها با تفکرات آرمان‌خواهانه آگاهی بیابیم. به همین ترتیب، در بخش آخر این بخش، انواع جنبش‌های اجتماعی جدیدی را که در برهه حاضر، در جهان و نیز ایران ظهور کرده یا رواج یافته‌اند، مورد بررسی قرار داده و مهم‌ترین ویژگی‌های آن‌ها را با ویژگی‌های جنبش‌های برهه پیش مقایسه می‌نماییم.

بخش یک: یوتوپیا به مثابه یک مفهوم

درباره این واژه و مفهوم مستتر در آن، مجادلات زیادی وجود دارد و بسیاری معتقدند که خلاصه کردن یوتوپیا^۱ در تفکری که معطوف به «یا همه و یا هیچ» است، ما را از توجه به ابعاد فرهنگی مختلف موجود در این مفهوم محروم می‌کند. باری هدف اصلی کتاب حاضر، تشریح و بررسی واژه یوتوپیا و پرداختن به ابعاد مختلف مفهومی-فلسفی آن و اینکه این مفهوم چه پتانسیل‌هایی می‌تواند داشته باشد، نیست، بلکه این کتاب در تالش است تا پیامدهای تاریخی، اجتماعی و سیاسی این پدیده را، با همه مختصات که در قرن بیستم در صحنه عمل از خود به جای گذاشته، بررسی و تبیین کند. با وجود این، نگاهی اجمالی به ابعاد نظری این مفهوم و اشارهای مختصر به جایگاه آن در ذهن اندیشمندان در طول تاریخ، گامی ضروری برای نیل به درکی عمیقتر از مباحث در پیش رو است.

موشکافی در مفهوم مستتر در واژه یوتوپیا نشانگر آن است که این نوع تفکر ریشه‌ای بسیار کهن در تاریخ بشر داشته و می‌توان گفت که قدمت تفکر یوتوپیبایی، به چندین هزار سال پیش، یعنی به عصری برمی‌گردد که مذاهب مانوی و زرتشتی در ایران شکل گرفتند و مبتنی بر جهان بینی خاص این دو مذهب، دوگانه‌سازی‌های خیر

۱- به دلیل کاربرد فراوان این واژه در این کتاب و به منظور اجتناب از تکرار آن، ما به تناوب از معادل‌های فارسی آن، یعنی آرمان‌گرایی و آرمان‌خواهی نیز به جای این واژه بهره‌جسته‌ایم.